

ESSZÉ

Magyar Miklós

Hogyan olvassunk Esterházy-regényeket?

Ugorjunk! Termelési-regény (kissregény)

*„Ugye, ami, másfelől, ezeket a lapozgatásokat illeti,
hogy hátra, vissza satöbbi...”*

Esterházy Péter

Esterházy Péter több helyütt ír arról, hogy regényeit rendkívüli gonddal szerkeszti: *„Rend, ritmus, egység. Építkezés. Struktúra, struktúra, struktúra”* – írja *A halacska csodálatos életében*. A kitömött hattyúban pedig ezt olvassuk: *„A mondat, az én gyakorlatomban, se nem szép, se nem nem szép, se nem jó, se nem nem jó (gonosz), hanem a mondat: van. És a szerkezet az, amely a létért küzd, illetve nem ily heroikusan: a létért illegeti magát.”* Ugyanitt művének szerkezetét valamiféle építményhez hasonlítja: *„A könyv egészéről határozott képem volt, úgy gondoltam el, mint egy tájat, Cézanne nyomán vagy mint egy épületet, szobákkal, tornyokkal, eresszel, palával, homályos és fényes folyosókkal, freskókkal, belső titkos lépcsőkkel, padlással, pókkal és pókhálóval, nagy, szabad és zárt.”*

Itt önkéntelenül Proustra gondolunk, aki az *Eltűnt idő nyomában* című regénye szerkezetét egy katedráliséhoz hasonlítja. Proustot Esterházy maga is említi *A kitömött hattyúban*: *„Lélegzetelállító látni egy Proust-kefelevonatot, a burjánzó betoldásokat, fekete felhőállatokat ahogy mindenhová bedugják fejüket,*

ahogy a Mester kezdi szét-írni a »kecses építményt«, egy új regényt kezdene észrevétlen, és akkor azt csakis a régi romjain.”

Esterházy szerkesztési gondja az olvasó olvasási „gondja” lesz a *Termelési-regény* (kissssregény) című könyvben.

A mű alcímének magyarázatát magában a regényben megtaláljuk: „A sssok sssusssogás végül meghozta a békét, a szellem és az ajkak csöndjét. »Sss. Faggyúzza, mon ami? Ssss. – Lehet próbálni a hang-effecte-et. – Mint a szél. Kissssregény. Hideg szél, és sssivít... Bátorokodom még fölvetni, hogy a kissssregény alak tartalmazza az angol nyelvterületre honos kiss szót...« »Hüm, hüm – gondolkodott ő el felszínesen –, hogy ez egy csolkos regény lenne?!« Ez tetszett neki.”

Esterházy magában a regényben utal arra, hogy a hagyományos lineáris olvasás helyett másként kell kezelni regényét: „Ugye, ami, másfelől, ezeket a lapozgatásokat illeti, hogy hátra, vissza satöbbi, ezt úgy kell képzelni, mint kies ösvényeket, ahol kart karba fűzve sétáltatjuk... no igen... azt, aki sétál. Leágazások, betorkollások, egy-egy hangyaboly, távolról szarvasbögés és fürdőző lányok neszezése és egy gyári sziréna; a kilátásra ügyelünk, s általában: szívünkön viseljük a sétáló sorsát. Igyekszünk, ennyi, amit tehetünk.”

Valójában ez az olvasási mód jelenti a könyv igazi megértésének kulcsát. Mert lineárisan olvasva a regényt elsikkadnak azok az egymásra utalások, amiket a számokat követve fedezhetünk fel. De Esterházy művének rendkívül összetett, hallatlan műgonddal megírt voltát is csak az „ugráló” olvasással fedezhetjük fel. Arról nem beszélve, hogy az író humora is csak így kerül napvilágra. Ezt igazolandó, kövessük nyomon a fenti állításokat.

A *Termelési-regény* alaptörténete egy üzem élete. Ehhez a „mester” titkára, mint Goethe Eckermannja, jegyzeteket fűz az író életéről. A főszövegben 68 lábjegyzetre utaló szám van, E.* följegyzései az utalásokhoz fűzött megjegyzések. Az olvasás módja pedig: minden egyes utaló számnál ugrani kell E.* följegyzéseire és elolvasni az ott leírtakat, mert csak a kettő együtt adja meg a szöveg értelmét, egymást kiegészítve, egymásra felelve.

Így kapcsolódik az első részben leírt üzemi történethez az író magánélete, mindaz, ami vele történik, miközben regényét írja.

Itt van mindjárt az 1. szám a mű első mondata után felső indexben: „*Nem találunk szavakat.*”¹ (7. old.) A kijelentés az író elsőrendű és valamennyi művét meghatározó gondjára, a nyelv szerepére, az írás mibenlétére utal. A második részben „*A hivatkozás helye 1.*” alatt az alábbi szöveg szerepel: „*Egy tavaszi »mosolygós kedd reggelen« Esterházy Péter hosszasan kereste a tornanadrágját, majd kissé ingerült hangon azt mondta: »Nem találom.« Mind Esterházy, mind Esterházy felesége számára világos volt, ezt úgy érti: »Hová a túróba tetted már megint?« »Vak vagy?« – válaszolt egy kérdéssel a kérdésre az asszony sallangmentesen. Másnap Esterházy így replikázott: »Szavakat vezet világtalan.« – Ebből az életszeletből párolta le a mester e nevezetes nyitómondatot, melyet reprezentatív voltáért még egyszer rögzíték: *Nem találunk szavakat.* (Reményilem a mester nem ró meg merészségemért. Mert bizony már előfordult, hogy ő haragos arccal dült-fült, mintha bizony »belezném« a regényét, és főként, itt, »mindenki szeme láttára.« De én még ezt is vállalom: az ő indulatát irányomba.)”*

A „*Nem találunk szavakat*” és a „*nem találom*” így, egymás után olvasva a szavak és a tornanadrág egymás mellé rendelésével valamiféle egyenlőségelet tesz a hétköznapi banális cselekedetei és az írás ünnepnapjai közé. A feleség kérdésére: „*Vak vagy?*”, Esterházy válasza: „*Szavakat keres világtalan.*” Az eltorzított szólás visszautal az első rész „*Nem találunk szavakat*” mondatára, és csak úgy lesz értelme, ha az első rész 1. számmal jelzett szöveg után olvassuk közvetlenül. A 2. szám a „*Fejünk megrebben; a matatás fölvesz minden található ütemet hintázásunkat, a fejét, a szívét*” (7. old.) mondat után szerepel. A 133. oldalon a 2. jegyzetnél visszautal a szív szóra: „*Látván e sorok írójának serény igekezetét, ő elnéző mosolygásba kezdett. Selyem író-köntösének széles, elegáns röverjét piszkálgatva dünyörészte: »Mi ez az ötlet, mon ami?! Hát nem volt elég?!« De aztán belecsapott a levegőbe, s jól megválaszolt. »Ehh! Az ötlet! Az ötletek végesek. De a szív, mely bennök dobog, az végtelen!«*”

Rögtön ezután Csucsú úr csodálatos focista cseléről szól, majd a mester Péter úrral találkozik, aki „kicsit kacifántnak” minősíti a mester írását. Aztán megint a focira tér vissza. Újabb ugrással a mester könyvének a borítójáról beszél: *„Ohó, az elmélet szürke, barátom, de a borító! az pispeklila!”* (A Termelési-regény borítója természetesen püspöklila lett.) Azután még arról is olvashatunk ebben a jegyzetben, hogy Kacsok Gábor, a gyár KISZ-titkára is megjelenik, akiről a név szerint szereplő Esterházy ad jellemzést: *„»Tudja, mon ami, ez a KISZ-titkár egy pondró. Átkozott kártevő, giliszta, nadragulya, beléndek, egy ócska kis eszes karrierista, aki meglovagolja a KISZ-t, azon kapaszkodik ide s oda, még a nőkre is.« Vigyázva a mester labilis lélekegyensúlyára (a nemzeti érték s érdek!), bátorkodtam megjegyezni, hogy a Kacsok Gábor tevékenysége biztosítja a csapat finansiális bázisát, amelyet a mester is élvez.”*

Ebben a jegyzetben, csakúgy, mint valamennyiben, keveredik az író magánélete (benne a focival, amit Esterházy maga is művelt), az írás körüli elmélkedése, a gyár működése, politika, amolyan kaleidoszkóp formájában.

A 11. jegyzet az első részben a III. Fejezet címében található, *„melyben jelentkeznek nehézségek, melyek átmenetiek.”* (24. old.) A második részben a 11. jegyzet alatt a regényről beszél: *„Hogy sorra veszek bizonyos... -kat/-ket, örülhetek annak a kettős számárvezetőnek, mely ha szorít is, ha kék-zöld foltokkal pettyezi is ütközéseinket: eligazít. »Sajátosság, barátom, sajátosságot idéz elő.« A mester és kisszregénye ez a Nagy Eligazító. Hisz még így is hányszor látom magamat, e megbízható, lappadt krónikást, csillogó-villogó tükrönek, melyről – elég egy rossz vagy egy jó (nem rossz) mozdulat és máris... Talán nem ismeretlenek az Olvasótól azok a külföldi (nyugati) képeslapok, melyekről, billentve meg őket, egy nő, amolyan hetéra, kacsint vissza a fényutak mássága folytán... Nehéz óráimban, miket e jegyzetek szereznek, sokszor gondolom: nem vagyunk más, mint e kacsintas örökön örökök...”* Ezek a regényírás „átmeneti nehézségei”. Ám a szöveg szerinti visszautalás az első részre csak tizenegy oldallal később szerepel:

„A mester elismerőleg csettintett, és felugrott, hogy lejegyzetelje ezt; látható. »Látja, barátom, jelentkeznek a nehézségek (a regényírásai – E.), melyek átmenetiek.«”

A 12. jegyzet a Stefanovits-kvartettnél jelenik meg: „amikor a Stefanovits-kvartett kerül sorra. Stefanovits a jövő embere.”

A második részben Stefanovits, a jövő embere egy ikernovella szereplője lesz: „Ferenc úr, a temesi prózaíró, azt javasolta a mesternek, és a mester Ferenc úrnak, hogy írjanak ikernovellát. »Néhány paramétert megadunk, és kész« – mondta vigyorogva a mester. »És kész« – bólintott a temesi. »Stefanovits a jövő embere« – fűzte még hozzá, és ránézett Esterházyra, érti-e. Most a mesteren volt a bólintás sora. »A tér egy részletét személylyel kombináljuk.« »Feri bátyám – mondta ő egy kései alkalommal, mert a mester mindig ügyel arra, hogy az idősebb pályatársakat mély és tisztelettudó tisztelettel köszöntse –, Feri bátyám, belenyestem egy hosszabb szövegbe, úgyhogy most alszik az ügy.« »Alszik« – bólintott Ferenc úr, s óriás hajkoronája bánattal hullott vállaira.”

Az első részben, a 15. jegyzetnél, Peck elvtárs vág vissza Tomcsányinak, aki egy hasonlattal akarja megvilágítani „a tárkapacitás kihasználásának renyhességét”: „Már megbocsáss, de hasonlatokat én is tudok mondani.” Az irodalmi nyelvből vett alakzat a második részben így kerül elő: „Már megbocsáss, Tibor bátyám (...) –, hasonlatokat én is tudok mondani; sőt engem még fizetnek is ezért.”

Az 58. oldalon egyetlen mondatban két utaló szám is van: „Ekkor odalép Tomcsányi Imréhez gróf Apponyi Albert,²² és azt kérdezi, hány óra van.²³ Pontosabban azt kérdezi, van-e már egy óra.” A második részben a 22. számnál a mester az idő mibenlétéről elmélkedik: „(...) azt szeretném, ha az idő csak úgy becsorogna a regénybe (...) Mintha – folytatta regényelméleti fejtegetését ő az idő becsorgásáról –, mintha az ügyetlenül kinyitott tejeszacskóból a tej az asztalra folynék.” A 23. szám után pedig ezt olvasuk: „Ekkor odafordult hozzá Mikszáth Kálmán, és megkérdezte, hány óra van.” Majd Mikszáth elmeséli, hogy a képviselőházból jövet megkérdezte Tisza Kálmántól, hogy hány óra van. Azután

ugyanazt a kérdést felteszik még Hegedűsnek, Széll Kálmánnak, Gajárinak, Apponyinak! Itt Apponyi ugyanazokkal a szavakkal kezdi válaszát, mint az 58. oldalon: „– *Tekintettel arra, hogy tegnapelőtt tíz óra húsz perckor igazítottam meg órám a politechnikum órájához, de már tegnap déli tizenegy órakor kilenc perc differencia mutatkozott (...)*” Jegyezzük itt meg, hogy az óra használhatatlanságának megisméltése az írónak a kronológiai időbe vetett bizalmatlanságát jelzi, azt, hogy Esterházy nemcsak „nyelvbizalmatlan”, de „időbizalmatlan” is. A továbbiakban felteszik a kérdést Fluger Károlynak, Jókainak, Szilágyi Dezsőnek, Kiss Pálnak. A 23. szám alatti események befejező mondatában Kiss Pál, miután kihúzta óráját, rátekintett, és visszacsapta a fedelét, ezt mondja: „– *Ha éppen tudni akarod – szólt habozva –, megkérdezhetem Darányitól.*” Az író elmélkedése az időről, a történelmi személyiségek szerepeltetése az idő meghatározásánál, az utolsó válasz, ami nyitva hagyja a hány óra van kérdését, bonyolult és áttételes módon Esterházy időfelfogását hivatottak alátámasztani, s egyben a Termelési-regény idejét, a kronológiai időt, mintegy zárójelbe teszik.

A 26. számnál a 60. oldalon ez áll: „*A gróf, mint akinek az orrára csaptak, hökkenten áll. De az élet megy tovább.*” Erre rímel a 297. oldalon: „*»A helyiérdekű vasút megy tovább.« Az ingyenc felsőhajt, látván e pazar egyezést, élet és alkotás strukturális viszonyát.*” Az író itt kikacsint az olvasóra, mármint arra az „ ingyenc olvasóra”, aki veszi magának a fáradságot, és az író szándéka szerint lapoz az utalások számai között. A következő mondatában visszautal a 296. oldalra. Jegyezzük meg, hogy ez a mondat is csak úgy nyer értelmet, ha közvetlenül a 26. oldal után olvassuk: „*»Tetszetős« – Ahogy egy ilyen mindennapi, szürke, de mindenképp dolgozó tényhez, a hév elindulása, kapcsolódik, és micsoda ékes bilincsekkel, a létezés teljességét, töretlen egységét invokáló, bár kissé ismeretes, optimista felismerés, az élet tovább-menése!*”

A 28. számnál Tisza Kálmánról ír: „*Ne kerteljünk: ösztönszerű vonzódás fűzi a magyart Tisza Kálmánhoz, még akkor is, mikor azt hiszi róla, hogy föladta az elveit, megszegte adott ígéretét, s kiegyezé-*

se Ausztriával érzékeny csapás az ország anyagi jólétére.” A 303. oldalon a 28. jegyzet egy fociepipizóddal kezdődik: „A szélsők beadtak, a belsők meg rárajtolván, igyekeztek a labdát a hálóba továbbítani. Ő hosszasan csóválta nemes fejét: »Hogy egy mozgó labdát... nagyon nehéz... nagyon nehéz.« Gondterhelt lufterekkel próbálkozott kezdetben. Özsen úr, a szertáros – kinek viszonya a derék Armand úrhoz feszült volt – hitelezett Mikszáth úrnak egy üveg Kőbányait.” Ezután megint Mikszáth Kálmán kerül a képbe, akinek viszont „Tisza Kálmánhoz fűződő kapcsolatából a polgári irodalomtörténet írás mítoszt teremtett (...)” Így kerül sor Tisza Kálmánra, a focin és Mikszáthra át az íróra és regényére. Itt érthetjük meg, miért szerepelteti Esterházy Mikszáth Kálmánt. Mikszáth és a mester alábbi replikája mind Mikszáth, mind Esterházy írói hitvallását összegzi: „»Tudod, fiam, a kurucaid legyenek bátrak, ne az író.« (De hát a mester se bátor, se nem-bátor nem akar lenni.)”

A mester és Mikszáth beszélgetéséből sem derül ki más, mint a népben és nemzetben vagy nyelvben gondolkodni dilemmája. A mester végkövetkeztetése az írás legfőbb problémája: „Képzeld barátom, nem találtam állítmányt.”

A 96. oldalon a 36. jegyzetben a KISZ-titkár az elmúlás gondolatának rabja, míg Marilyn Monroe-ban tombol az életvágy. A groteszk jelenet halál szavára felel a 368. oldalon a 36. jegyzet alatt: „a Középhátvéd előző nap meghalt.” A 39. jegyzet hasonlóképpen a halál hívószóra (halálos csend) válaszol a 377. oldalon (gyászperc).

Az 51. jegyzet annak a résznek utolsó mondatához kerül, ahol Baitrock elvtárs rendre utasítja Peck elvtársat, és a szemére lobbantja, hogy áruló lett: „Te nyomorult fajzat! Szervácongrácbonifác elvtárs támogatja a jelenetet. Egy megtartó erőből, kérlek szépen, áruló!” A második részben egy árulóból lesz megtartó erő. A mester az áruló tétlenkedés után úgy dönt, hogy a kezébe veszi a lezüllött csapat sorsát. Az 51. jegyzet a második részben így kezdődik: „(egy árulóból megtartó erő – bocsánat, bocsánat)”. A bocsánat, bocsánat visszautal arra, hogy az első részben ez a kitétel fordítva szerepel!

Tükörbe nézés. A szív segédigéi

„Mindezt majd megírom még pontosabban is.”
Esterházy Péter

A szív segédigéit ugyancsak az „ugráló” módszerrel érdemes olvasni, akár csak a *Termelési-regényt*, de itt nem a számozott jegyzetekre kell lapozni, hanem a felül haladó főszöveg és az alul futó, csupa nagybetűs megjegyzések vendégszövegek beemelésével egészítik ki egymást a legkülönbözőbb témákban.

A könyv lapjai fekete keretben vannak. Csaknem a regény mértani közepén, fekete lapon, fehér betűkkel szerepel Szent Pál *Szeretethimnuszának* parafrázisa: „Zengő érc vagyok és pengő cimbalom! Rohadjon meg mindenki. Gyűlöllek.” A szerkezet szempontjából a kontraszt teljes. A két rövid mondatban benne van az anyját sirató gyermek lázadása a világgal szemben és teljes kiábrándultsága. Ennél tömörebben nem lehetne kifejezni, hogy nincs szeretet a narrátorban, kiölte a szenvedés, a fájdalom.

Idézzük Szent Pál *Szeretethimnuszát*, amelyből Esterházy kiragadja a fenti mondatot:

„Testvéreim! Törekedjetez értékesebb adományokra! Ezért mindennél magasztosabb utat mutatok nektek.

Szólhatok az emberek vagy az angyalok nyelvén, ha szeretet nincs bennem, csak zengő érc vagyok vagy pengő cimbalom. Lehet prófétáló tehetségem, ismerhetem az összes titkokat és mind a tudományokat; hitemmel elmozdíthatom a hegyeket, ha szeretet nincs bennem, mit sem érek. Szétoszthatom bár mindenemet a nélkülözők között, odaadhatom a testemet is égő áldozatul, ha szeretet nincs bennem, mit sem használ nekem.

A szeretet türelmes, a szeretet jóságos, a szeretet nem féltékeny, nem kérkedik, nem is kevély. Nem tapintatlan, nem keresi a maga javát, nem gerjed haragra, a rosszat nem rója fel. Nem örül a gonoszságnak, örömet az igazság győzelmében leli. Mindent eltűr, mindent elhisz, mindent remél, mindent elvisel.

A szeretet nem szűnik meg soha. A prófétálás véget ér, a nyelvek elhallgatnak, a tudomány elenyészik. Megismerésünk most még töredékes, és töredékes a prófétálásunk is. Ha azonban elérkezik a tökéletes, véget ér az, ami töredékes. Gyermekkoromban úgy beszéltem, mint a gyermek, úgy gondolkoztam, mint a gyermek, úgy ítéltam, mint a gyermek. De amikor elértem a férfikort, elhagytam a gyermek szokásait. Ma még csak tükörben, homályosan látunk, akkor majd színről színre. Most még csak töredékes a tudásom, akkor majd úgy ismerem meg mindent, ahogy most engem ismernek.

Most még megmarad a hit, a remény és a szeretet, ez a három, de közülük a legnagyobb a szeretet.”

Vannak kritikusok, akik Esterházynál geometriai szerkezetekről beszélnek. Wernitzer Julianna a *Függőt „önmagába visszaérő geometriai szerkesztésű”* regénynek látja. Úgy gondolom, Esterházy Péternél inkább egyfajta szimmetrikus szerkesztésről van szó. Ugyanakkor igaz, amit Kulcsár Szabó Ernő mond Esterházy zárt kompozícióiról: *„A Bevezetés a szépirodalomba körkörös kompozíciója elején és végén önidézetekből összeállított fülszövegszerű kerettörténet olvasható. A kerettörténet napja június 16. (...) Esterházy ezzel a módszerrel nemcsak a joyce-i időstruktúrát idézi meg és reprodukálja, hanem az eddigi, önálló műveit is új, időtlenbe zárt kontextusba helyezi. A Bevezetés a szépirodalomba végtelenített elbeszélő ideje (művek sora, több mint hétszáz oldalon) a rövid elbeszélő időbe (egy nap történetébe) szorul be. Ebben az idődimenzióban a kötet egésze, részeinek sokfélesége ellenére, önmagába visszatérő, zárt kompozícióvá alakul.”*

A szív segédigéivel kapcsolatban Esterházy nem kevés iróniával szól azokról a kritikusokról, akik makacsul életrajzi műnek minősítik a regényt: *„Mikor már sokadszor mondták, hogy e könyvben a szerző a saját édesanyjáról ír, és meglepődtek, hogy szerzőnek nincsen például húga, tehát elfeledkeztek arról – amiről egyedül én feledkezhetem meg –, hogy mindez irodalom, egy könyv, afféle regény, akkor acsarkodva arra gondoltam, hogy tisztán irodalmi szempontból az volna mégiscsak a szerencsés, mert bizonyító erejű volna ezeknek, ha az anyám: élne.”*

A *szív segédigéit* előszó vezet be. A mottó Wittgensteintől való: „Az tud beszélni, aki reménykedni tud, s viszont.”

Az Előszóban Esterházy leszögezi: „Irodalmat csinálok, mint máskor is, emlékező- és fogalmazógéppé idegenülve és tárgyiasulva. A világon minden avégből létezik, hogy könyv váljék belőle, mondja Mallarmé.” Az idézet azt is igazolja, hogy az anya-történet csak ürügy arra, hogy ismételten szétfeszítse a hagyományos regény minden elemét, itt jelesül a szerkezetet. Ennek eszközei a lapalji „tükörben” olvasható idézetek, megjegyzések, elmélkedések is. A tükör ugyanakkor a szimmetrikus szerkesztés eszköze. Az olvasó pedig a laptükör felső és alsó részében folyó szöveg között maga teremthet kapcsolatokat. Az előszó dátumozása: Kelt Budán, június 16^{dikán}, az oly sokszor használt dátum.

A *szív segédigéi* fokozottan hangsúlyozza a nyelv primátusát, teremtő erejét. Már a cím kettőssége: szív-segédige is erre utal. Az elbeszélés szövegközpontúságát jelzi ez. Itt már szinte a ricardou-i nyelvi generálók szintjén szerkeszti Esterházy a szöveget. Nem a valóság teremti a szöveget, a szöveg generálja a valóságot. A kaland leírása helyett az írás kalandja. A nyelvet szétszedi, összerakja, a valóság elemeiből dolgozik, de egy olyan valóságot teremt, ami csak az írás során ölt testet. A regény két része között az olvasó teremthet kapcsolatokat. A szövegrészek pedig mozaikokból tevődnek össze.

A tipográfiai megoldás távolról sem öncélú. A tudatos szerkesztés egyik csúcsteljesítménye ez Esterházy prózájában. A felül haladó főszöveg és az alul futó, csupa nagybetűs megjegyzések a legkülönbébb témában, vendégszövegek beemelésével egészítik ki egymást. A *szív segédigéi* tehát önmagába zárt szerkezetű. Azt is mondhatjuk, kétszeresen keretes szerkezetű. Mert egyrészt fekete gyászkeret, másrészt a kezdő és záró mondat foglalja keretbe: „Az Atyának és Fiúnak.”

Az önmagába záródó szerkezet a francia új regényben, csakúgy, mint a kritika egy része által új regényírónak tartott Beckett-nél, a cselekmény kitörlését szolgálja. Alain Robbe-Grillet *A rádiók*-ban a regény idejének körkörös mozgásával zárja a cselekményt

önmagába. Az epilógus ugyanazzal a képpel nyit, mint a prológus: „*A kávéházi félhomályban a tulaj az asztalokat, székeket, hamutartókat és szódavizes üvegeket rakosgatja; reggel hat óra van.*” Beckett-nél *A játszma vége* Clov szavaival kezdődik, amelyek utalnak egyrészt magára a címre, másrészt a befejezésre, mintegy zárójelbe téve mindazt, ami a következőkben megtörténik: „*Vége, vége van, közeledik a vég, esetleg vége lesz.*” Az utolsó jelenetben pedig Hamm jelenti ki: „*Egy régen elvesztett játszma vége, vége a vesztesnek.*” Ezzel a kör bezárul. A körben forgó cselekvés abban is megnyilvánul, hogy a darabban nincs valamiféle bonyodalom kibontakozása. Egyik nap éppoly eseménytelen, mint a másik. „*Ennek a napnak a vége is csak olyan, mint a többi, ugye, Clov?*” – mondja Hamm.

Akárcsak a *Termelési-regényben*, *A szív segédigéiben* is adódik az oda-vissza ugráló olvasási mód. Csak míg az előzőben a két rész között kell lapozgatni az író által számokkal jelölt részeket megkeresve, itt – mint említettem – a fekete keretben egy oldalon szereplő főszöveg és az alul nagy betűkkel futó idézetek és „kommentárok” között kell az olvasónak ingáznia. Ez a fajta olvasásmód kényelmesebb, de nem könnyebb, mint a *Termelési-regényben*, mert az összefüggések meglátása legtöbbször nem könnyű, sokszor nem is lehetséges. Ez egyfajta szabad asszociációs írásmód következménye. Esterházy nem törekszik arra, hogy az olvasó be tudja azonosítani az idézeteket vagy az utalásokat. Mindenesetre számít az olvasó alkotó együttműködésére. Az olvasásesztétika által már sokszor lerágott csont, a nyitott mű esztétikája teljes mértékben jelen van Esterházy műveiben. Itt ismét felmerül az a dilemma, hogy mennyiben segíti az olvasás élményét az idézett szöveg beazonosítása. Nos, *A szív segédigéinek* idézetei a lapalji tükörben jelöletlenek, ha pedig utána keresünk a forrásoknak, nem sokkal jutunk előbbre, mintha csak magát az idézetet olvassuk, amely tartalmi, hangulati elemként szerepelnek a műben. Ennek igazolásául két példát említenék. A 660. oldalon a tükörben szó szerint idéz Lautréamont *Maldoror énekeiből*: „VÉGRE FELKIÁLT: »EMBER, HA FELFORDULT KUTYÁT LÁTSZ A ZSILIPBE SZORULVA, MELY NEM ENGEDI

TOVÁBB, NE TÉGY ÚGY, MINT A TÖBBIEK, NE MARKOLJ A PÜFFEDT HASBAN TENYÉSZŐ NYÜVEKBŐL, NE NÉZEGESD ÁMULDOZVA ŐKET, ÉS – ARRA GONDOLVA, HOGY VÉGÜL MAGAD SE LESZEL E KUTYÁNÁL KÜLÖNB – NE NYISD KI A BICSKÁD, NE VAGDALD ÖSSZE A NYÜVEK ZÖMÉT! MI-FÉLE TITKOT KUTATSZ? SEM ÉN, SEM A SARKTENGERI JEGESMEDVE NÉGY ÚSZÓHÁRTYÁS MANCSA NEM TUDTA MEGFEJTENI AZ ÉLET ÉRTELMÉT. VIGYÁZZ, KÖZELEG AZ ÉJ, ÉS TE MÁR REGGEL ÓTA ITT VAGY. MIT SZÓL A CSALÁDOD ÉS KIVÁLT A KISHÚGOD, HA ILYEN KÉSŐN TÉRSZ HAZA? MOSD MEG A KEZED, ÉS MENJ VISSZA AZ ÚTON, MELY ÁGYADHOZ VEZET...«”

A másik példa a 687. oldalon lévő tükörben idézett archaikus népi imádság nem szó szerinti idézése. Maga az imádság több változatban létezik, itt az egyik legteljesebbet idézem: *„Én lefekszem én ágyomba, testi földi koporsómba, engem álmog meg ne csaljon, gonosz töllem távol járjon. Niccs kaput, angyal, nyúccs kezét, Mária, hogy menjek az Úr színe látogatására! Én kimenék ajtóm elejibe, föltekinték napkeletre. Ott láttam egy szép kicsi kápolnát, küjjel aranyos, belől irgalmas. Ott sír Boldogságos Szűzmárja, odamene szent evangélista, kérdé: Mit sírsz, mit sírsz, Szűzanyám Márja? Hogyne sírnék, szent evangélista, mikor az én áldott szent fíjam három egész napja, hogy odavan! Menj ki térdig vérbe, könnyökig könnyübe, Eléjő a te áldott szent Fíjad! Én kimenék térdig vérbe, könnyökig könnyübe, Eléjőve az én áldott szent fíjam. Kérdé: Mit sír, mit sír édesanyám? Hogyne sírnék, édes fíjam, mikor te három egész napja, hogy odavagy? Két nap üldözének, harmadik nap megfogának, a siralomhegyre kivivének, az oszlophoz megkötének, vasláncsákkal csapdosának, diühös nyálukkal köpdösének. Bizony, bizony, ki ezt megtanulja, s elmondja pénteken háromszor nagyjába, az Isten megörzi lelkét gutaütéstől, menköütéstől, tüztől, víztől, hirtelen, véletlen haláltól, az ördögnek hatalmától, pokolnak kénjától, éhségtől, döghaláltól, szomorú változástól. Szent János, ki megkeresztelte Jézust a Jordán vizébe, légy oltalmunk, hogy győzhessük le az ördögi ellenséget, az Atya, Fiú és a Szentlélek Isten által. Amen.”*

A tükörben az alábbi szerepel:
 „KIMENÉK AJTÓM ELEIBE,
 FÖLTEKINTÉK NAPKELETRE,
 OTT LÁTÉK EGY SZÉP FEHÉR KÁPOLNÁT.
 KÚJEL IRGALMAS,
 BELÜL ARANYAS.
 MIT SÍR ÉDESANYÁM?
 OH, FIAM, FIAM, SZERELMES SZENT FIAM,
 NEM AZÉRT SZÜLTELEK, HOGY ÉN LEGYEK A
 KÍNZATOTT ANYA!
 AKI EZT AZ IMÁDSÁGOT MINDEN ESTE REGGEL
 ELMONGYA
 MEGJELENTI NEKI A SZŰZ MÁRIA, MIKOR KELL
 MEGHALNI.”

Úgy vélem, jelen esetben sem a szó szerinti, sem a részleges idézet forrásának ismerete nem változtat az olvasási élményen. Ezért mondhatjuk azt, hogy nem lehet kizárólagosan sem azt állítani, hogy a „jó olvasó” az, aki Rifattere, Iser vagy Eco elvárásainak megfelel, azaz felfedezi az idézetek forrását, sem azt, hogy nem szükséges a szövegek felismerése.

A *szív segédigéiben* minden jel arra mutat, hogy Esterházynál a nyelv lendít át a fájdalomra: „*Majdnem két hete már, hogy anyám meghalt, munkához kell látnom, mielőtt a temetéskor roppant heves kényszer, az írjak-róla vissza nem változik azzá a bárgyú szótlansággá, amellyel a halál hírére reagáltam.*” De ez az íraskényszer nem azonos az elbeszélni valamit kényszerével: „*Nem használok a nyelvet, nem akarom felismerni az igazat, és még kevésbé azt Önök elé tárni. Az sem jut eszembe, hogy megnevezzem a világot, következésképp az égvilágon semmit sem nevezek meg, hisz néven nevezni annyi, mint a nevet örökösen feláldozni a megnevezett dolognak...*” Tehát itt megint nem a történetről, hanem magáról a nyelvről beszél Esterházy.

És mégis: A *szív segédigéi* megítélésünk szerint nemcsak Esterházy, de a mai magyar próza egyik leginkább szívbe markoló, legszebben megfogalmazott jajkiáltása az anya elvesztésén érzett fájdalom kifejezésére.

A regény keresztvetéssel indít, amely az anya halálának felidézését előlegezi meg: „Az Atyának és Fiúnak –” A regény végén a tükörben ez megismétlődik, s egyben az írás dilemmájára is utal: „AMIKOR VALAMELY MŰVET ÍRUNK, LEGUTOLJÁRA TUDJUK MEG, MIVEL IS KEZDJÜK AZ ATYÁNAK ÉS FIÚNAK –”

Ez a befejezés – a súlyos téma dacára – ironikussá teszi az egész művet. Esterházy így kérdőjelezi meg a hagyományos regény cselekményét. De az is ironikus, hogy az önéletrajzi ihletésűnek tűnő regényben a narrátornak van egy húga, márpedig Esterháznak nincs lánytestvére!

A gyász tipográfiai megjelenítése tehát a gyászkeret. A mű pedig az anya halála köré épül. A temetésre való készülődés, magának a temetésnek a jelenetei és az ezeket kísérő profán gondolatok ugyanúgy feltárulnak, mint az egykori életvidám anya ugyancsak gyakorta „illetlenségekbe” forduló visszaemlékezései és egy szívszorító vécére kísérés is. Ebben a vonatkozásban Esterházy esztétikája az örkényi groteszk szemléletére emlékeztet.

A *szív segédigéi* az apa telefonhívásával indít, amelyben gyermekei tudtára adja, hogy édesanyjuk „*meglehetősen kutyául van*”. A lapalji tükörben pedig egy jelöletlen Camus-idézet áll. Az *idegen* című regényben Meursault szeretőjével, Marie-val megfürdik a tengerben, és ez után következik az a rész, amit Esterházy idéz:

„AMIKOR VÉGRE FELÖLTÖZKÖDTÜNK, NAGYON MEGLEPETTNEK LÁTSZOTT, HOGY FEKETE NYAKKENDŐT LÁT RAJTAM, S KÉRDEZTE, KIT GYÁSZOLOK. MONDTAM NEKI, HOGY ANYÁM HALT MEG. AMIKOR MEGKÉRDEZTE, MIKOR, AZT FELELTEM NEKI: – TEGNAP. – EGY KICSIKÉT HÁTRAHÓKÖLT, DE KÜLÖNBEN EGY SZÓT SEM SZÓLT. KEDVEM LETT VOLNA HOZZÁTENNI, HOGY HISZEN ÉN NEM TEHETEK RÓLA, DE LENYELTEM A MONDÓKÁMAT, MERT ESZEMBE JUTOTT, HOGY EZT MÁR A FŐNÖKÖMNEK IS MONDTAM. EGYÉBKÉNT IS MIT JELENT EZ? AZ EMBER MINDENKÉPP HIBÁS EGY KICSIT.”

Hogy ne legyenek kétségeink afelől, hogy nem az életrajzi vonatkozások, hanem maga az írás a mű lényege, megjelenik a mesélő húga. (Mint mondtam, az írónak nincs lánytestvére!) A tükörben a „FÖLZABÁLTÁTOK ANYÁTOKAT! (FÖLZABÁLTAM ANYÁMAT.)” kiáltás a későbbi fájdalomkitörések első megjelenése.

A súlyos téma ironikus kezelése a kontraszt erejével hangsúlyozza mindvégig a gyász tragikumát. Különleges módja ez az anya halálán érzett fájdalom kifejezésének, ám sokkal megrendítőbb, mint akár egy realista, akár egy romantikus ábrázolási mód. *A szív segédigéiben* Esterházy mindvégig az örkényi groteszkre emlékeztető, már-már szarkasztikus humorral ábrázolja témáját. A regényben érvényesül Örkény megfogalmazása a groteszkről: „*A groteszk (...) mindig az ellentétek egymás mellé állítása.*” Jogosan jegyzi meg Görömbei András *A szív segédigéivel* kapcsolatban: „*Esterházy Péter különlegessége, hogy a legnyomorultabb helyzetekben is van ereje a humorhoz vagy legalábbis a tragikus groteszkhez mint szemléleti formához.*”

A kórház előtt találkoznak a testvérek, majd az ápolónő bevezeti őket anyjukhoz a kórterembe. Ezután a temetés leírása következik egyes szám első személyben. A kórházba látogató testvérek viselkedése a legkevésbé sem mondható a helyzet súlyosságához illőnek: „*Maradék testvérünk a háttérben krákogott, mint egy rajtakapott férj, majd széles mozdulatokkal széjjel lökdösött minket, »ki ez a férfi, te cemende!?!«, és a többi, zord volt és nevetséges (...) Pukkadoztunk a röhögéstől, amikor egyszerre, kívülről, csönd szakadt ránk. Megüti érdes ujjával szívünket az Isten.*”

A helyzet groteszk fonáksága nem lehet ennél kiáltóbb. Nem más ez, mint egy önvédelmi reflex a gyász pillanatában, amikor a mesélő nem tudja gondolatait „illendően” irányítani. Ez történik akkor is, amikor a nővért követik a folyosón: „*A nővér szótlanul terelt a homályos folyosókon. Rögtön gondoltam róla (nem tudtam, pedig akartam, mást tenni), hogy gonosz, velejéig gonosz és rosszindulatú személy, (...) a már kellemetlen betegeket ő teszi el láb alól, az holt biztos.*”

A nővér szenttelen szavai: „Ez az édesanyjuk” után döbben rá a fiú, hogy anyjuk egy a többi, ismeretlen szobatársak közül, akik „furcsa, messzi tárgyak.” S ez a felismerés meghatározza a fiú további viselkedését. Húgának viszolygást keltő finomságára reagálva mondja: „*»Imádkozzunk«, mondtam, amin én azt értettem, »imádkozzunk és menjünk már innét«.*”

A tükörben „véglegessé válik” a halál beállta az anya kezének leírásával, mely olyan, „(MINT EGY VASKOS, VÉGÉRVÉNYES ZÁRÓJEL)”.

A kórház elhagyása után jön a felismerés: „*nem tudtunk felnőni gyászunkhoz*”; „*hogy mindez nem fáj eléggé: s ez alig volt kibírható*”. Ezek a gondolatok mintegy a helyükre teszik a megelőző frivol képeket. A fiú gyásza nem a halállal való szembesítéskor, hanem itt kezdődik el.

A temetés napján a *Fancsinkó és Pinta* játékosságát felidéző mondatokkal próbálja magától elhessegetni a gyászos gondolatokat: „*»Anyám helyett apám vagy« – mondja apjának, és azt javasolja neki meg testvéreinek, »hogy majd ne sírjunk«.*”

Sokatmondó a temetésre való előkészületekről az a rész, ahol a polgári hagyományok elleni ösztönös lázadást meséli el a fiú. Az apa kioktatja a kisebbik testvért a hagyományok tiszteletére, amikor az kijelenti, hogy „leszarja” a részvétnyilvánítás rendjét, ő meg felhívja apja figyelmét „érvei” gyenge pontjaira.

A tükörben az apa-fiú viszonyára utal Illyés szavaival: „HOL ZSARNOKSÁG VAN, OTT ZSARNOKSÁG VAN”

A ravatalozóban mintegy a távolságtartás kifejezője, hogy a fiú számára „*Színházszerűnek tűnt fel minden*”. A tükörben pedig a *Fancsinkó és Pintából* idézi szó szerint azt a jelenetet, ahol anyja felravatalozásakor apja vigasztalásaként mondja: „NE BÚSULJ, ÖREG, MAJD JÁRKÁLUNK, ÉS FÖLSZEDÜNK MINDENFÉLE LÁNYOKAT”

A humor, az ironia és a tragikum esterházys vegyülete a fiú magányának döbbenetes leírása: „A káplán ájtatos hajlításainál apánk ajka minduntalan megrándult. Rettentő. A szertartás alatt egyszer álltam közel a síráshoz: amikor »elhunyt nővérünk nehéz

életéről» esett szó. Pedig nővéreink és bátyáink élete rendszerint ilyen. Kisvártatva elvitték a koszorúkat, a fátylak hetykén lebegtek. A halottaskocsi ŠKODA feliratát nagyon sokszor elolvastam. – És mentem a koporsó után, oly egyedül, mintha Isten temetné a halott világot.” Aligha lehetne plasztikusabban lefesteni a fiú fájdalmát, mint ahogyan a halotti toron egyszerre érzi az anya jelenlétének és hiányának kontrasztját: *„Ami a hidegtálakat, az italok szolid választékosságát, a szalvéták elhelyezését illeti – még minden majdnem úgy történt, mintha anyánk még élne. Majdnem. Mert én már láttam a finomságot, mely eddig észrevehetetlen maradt, sőt, láttam az új szalvéták színét, a hidegtál fölös fényűzését. A gyom fölverte a fejét; és ez csak az első változás egy végtelen változássorozatban. Nem tudom, mi fáj jobban, a felháborító azonosság-e, vagy a felháborító különbözőség.”* A tükörben e megrendítően szép kép olvasható: „HÍVOTT VISSZA A FÖLD. A SZOBÁT ARANYBA AKARTA FOJTANI A NAP!”

Az anya utolsó napjainak egy tudatfolyamhoz hasonlatos leírása után a tükörben az első személyű elbeszélés harmadik személyűre vált, mintegy kívülről láttatva a gyászoló fiút, aki most újra „Fancsinkóvá” válva szemléli a tragédiát: „HIRTELEN MEGÉRTETTE, HOGY ÉDESANYJA, ANNAK IDEJÉN, MIÉRT GYŰLÖLTE A PÓKOKAT. HOGY MIÉRT VOLT IDEGES, HA Ő BECÉZGETVE – ELSŐDLEGESEN A KASZÁSPÓKOKAT! – ELENGEDTE ŐKET. HÁT A PÓKHÁLÓ MIATT!”

Az anya egy helyütt még az első részben átveszi a szót, mintegy bejelentkezve a második rész elbeszélőjének szerepébe: „Nem félsz fiam?”

„Én özvegy vagyok” – kezdődik az apa búcsúja feleségétől. „Nyelvbizalmatlanul” teszi fel magának a kérdést, hogy a ‘minden ember halandó, tehát az ő felesége is halandó’ állítás megállná-e a helyét a bíróság előtt. S miután erre a felelet a nem, magát vádolja azzal, hogy bedőlt a nyelvi kliséknek. Újabb fricska a hagyományos nyelvszemléletnek, ugyanakkor az apa gyászának ilyen megfogalmazása különös fénybe helyezi a megmásíthatatlan tényt, a szeretett lény elvesztését.

Az első rész utolsó oldalán megtörténik a változás, ami az anya elbeszélésébe vezet át: „*Anyánk egyszerre ott volt előttem.*” A tükörben pedig mintegy a második rész indoklásaként jelenik meg: „MEGVIGASZTAL, MINT A FÉRFIT, KIT ANYJA VIGASZTAL. TE GYÁSZOLÓ TESTVÉREM! ENNEK A KOPORSÓBAN NYUGVÓ DERÉK, JÓ ASSZONYNAK EGYETLEN FIA, TE TUDOD, MIT JELENT SZÁMUNKRA AZ ÉDESANYAI VIGASZTALÁS.”

„*Zengő érc vagyok és pengő cimbalom! Rohadjon meg mindenki. Gyűlöllek*” – áll a 683. oldalon fehér betűkkel, fekete lapon a gyász jeleként. Ez vezet be a regény második részét, ahol az anya szól gyermekéhez. A fiú lélekben meghalt, míg az anya – aki valójában halott – él, hogy gyászolja fiát. „*Te haltál meg, és én nem vagyok. És így tovább. Immár nem létezel, de vagy. Te vagy: aki meghalt. Te és csak te vagy, aki meghalt.*”

A következő részekről azt is mondhatnánk, hogy pillanatképek a család életéből. Az anya félelmét a tükörben olvasható és a *Függőből* már ismert Thomas Bernhard-idézetből ismerhetjük meg, majd egy másfajta félelméről beszél fanyar humorral, amikor az apa félelmében bátor lesz, az anya pedig egy ruhásszekrényben reszket, „nehogy megb...nak.” Erre rímel a tükör nem kevésbé ironikus idézete a nem éppen klasszikus Komár László dalából: „MONDD, KIS KÓCOS, HOL VAN A MAMÁD?”

Most megint a fiú szólal meg, mégpedig az író: „*Mindig utáltam írni. Mert mindig tudtam, mi történik velem. Ha pedig nem történt semmi, azt is elfogadtam. De most... Mintha a saját kezem kötném meg... Minden becsukódik előttem, mint azok az esti virágok, tátika vagy mi, és nincs szabadságom, nem azt írom, amit akarok, hanem amit bírok, amit a mondat enged.* – Például néha az is segít, hogy múlt időbe rakom vagy többes számba. Nem is hinné az ember!

„*Akárhogy forgatom, szánalmas, hogy haláloból nő ki az írásom.*” A tükör itt is magyaráz, kiegészít. Ezúttal az írásról: „EGYES SZÁM HARMADIK SZEMÉLYBEN ÍROK, ETTŐL BIZTONSÁGBAN ÉRZEM MAGAM (...)”

A nézőpont hol a fiúé, hol pedig az anyáé. Ami közös, hogy mindketten a családi történetek epizódjait elevenítik fel. A tükörben pedig minduntalan előbukkannak az írásra, nevezetesen az olvasott könyv írására vonatkozó megjegyzések:

„NEM IGAZ, HOGY SEGÍTETT RAJTAM AZ ÍRÁS. HETEKIG FOGLALKOZTAM A TÖRTÉNETTEL, DE KÖZBEN A TÖRTÉNET IS SZAKADATLANUL FOGLALKOZTATOTT. AZ ÍRÁS NEM AZ LETT, AMINEK ELEINTE HITTEM, NEM VISSZAEMLÉKEZÉS AZ ÉLETEM EGY LEZÁRT KORÁRA, HANEM CSAK SZÜNTELEN EMLÉKEZÉSMODOROSSÁG (...)” Vagy: „IDEJE, HOGY MEGZABOLÁZZAM IHLETEMET, ÉS EGY PILLANATRA MEGTORPANJAK UTAMON, (...)” Avagy: „PERSZE, MIKÖZBEN ÍRTAM A TÖRTÉNETET, NÉHA MINDENESTÜL ELEGEM VOLT NYÍLTÁGBÓL IS, TISZTESSÉGBŐL IS, ÉS ARRA VÁGYTAM, HOGY MIHAMARABB OLYASMIT ÍRJAK MEGINT, AMI KÖZBEN HAZUDHATOM IS EGY KEVESET, LEPLEZKEDHETEK IS, MINT, MONDJUK, RENDESEN.”

A két utolsó bejegyzés különösen jelentős. Az első, mint már láttuk, a regényt keretbe foglaló, és a nyitott műre utaló, önmagába záródó szerkezet jelzése:

„AMIKOR VALAMELY MŰVET ÍRUNK, LEGUTOLJÁRA TUDJUK MEG, MIVEL IS KEZDJÜK: AZ ATYÁNAK ÉS FIÚNAK –”

A második és egyben utolsó, a Vége szó utáni (!) tükörbeli bejegyzés pedig:

„MINDEZT MAJD MEGÍROM MÉG PONTOSABBAN IS.”

A „még pontosabb megírásra” a *Semmi művészetben* kerül majd sor.

MAGYAR MIKLÓS irodalomtörténész, az MTA doktora. Kutatási területe a magyar és francia irodalom, valamint az összehasonlító irodalomelmélet. E témákból számos könyve és tanulmánya jelent meg magyar és francia nyelven.

Négy éven át vendégprofesszorként tanított összehasonlító irodalmat a Párizsi Sorbonne Egyetemen.

Esterházy Péter írásaival több mint húsz éve foglalkozik. Első tanulmánya az íróról 1992-ben jelent meg a *Magyar irodalom a huszadik században* című tanulmánykötetben (General Press Kiadó). Az írást Esterházy Péter javasolta a Göteborgban kiadott *Ord és Bild* című svéd folyóiratnak, amikor róla szóló tanulmányt kértek tőle. A cikk az 1993. évi 4–5. számban jelent meg, Ildikó Márky és Gunnar D. Hansson fordították svéd nyelvre.

1994-ben *Petit guide d'un voyage dans le livre. Les lieux dits de Jean Ricardou et Le Journal de l'aubergiste de Péter Esterházy. Étude comparative* címmel jelent meg egy tanulmánya az *Écrire le voyage* című tanulmánykötetben. Itt Esterházy *A fogadós naplója* című írását veti egybe egy francia író hasonló témájú regényével. (Presses de la Sorbonne Nouvelle Kiadó)

2014-ben *A posztmodern kelgyó enfarkába harap. Esterházy Péter és a francia új regény* címmel jelent meg a Holnap Kiadónál egy könyve. Mivel a könyv az összehasonlító irodalom területén született, és filozofizsoknak, kutatóknak lehet hasznos, meg sem próbált kiadót keresni, száz példányban jelentette meg magánkiadásban.

Végül *Esterházy Triptichon* címmel 2017-ben csak barátai számára publikált ötven példányban egy reprezentatív kiadványt sok színes képpel.

További fontosabb könyvei:

Regény vagy „új regény”? (Akadémiai Kiadó, 1971);

Ramuz világa (Európa Kiadó, 1978);

A francia regény tegnap és ma. A francia egzisztencialista regény, az új regény és a nouveau nouveau roman (Akadémiai Kiadó, 1986);

La France contemporaine vue par ses écrivains (Tankönyvkiadó, 1993);

Hagyomány és modernség. A személyiség kalandja Gide, Proust és Malraux regényeiben (Aula Kiadó, 2002);

Örkény István és a francia abszurd dráma (Mundus Novus Könyvek, 2013);

Lázadás és modernség. André Gide (Holnap Magazin, 2015);

A Nap apa és a Tenger anya gyermeke. Albert Camus (Holnap Magazin, 2016);

Az akasztófa árnyékában. François Villon (Európa Kiadó, 2020).